

ORIJENTACIJE

odgoj savjesti i prva ispovijed u religiozno moralnom sazrijevanju ličnosti

(Psihološko pedagoški pristup)

Želimir Puljić

A. UVOD

Riječ »savjest« se danas često upotrebljava. Svatko se vrlo rado poziva na savjest (»savjest mi ništa ne predbacuje«; »ja to ne mogu po savjesti učiniti«; »ah, on ti nema savjesti« itd.), a da pri tom i ne pomisli što znači savjest, na čemu se temelji, koji je njezin sadržaj, kako se ona razvija i formira.

U državnim zakonima naglašava se pravo na slobodu savjesti i dužnost poštivanja savjesne odluke pojedinca. To je isto jasno i nedvosmisleno istakla i Crkva na Drugom vat. saboru u Konstituciji o Crkvi u današnjem svijetu (br. 16 i 17). U tom broju istoimene konstitucije kaže se kako je »potrebno odgajati čovjeka uz pomoć svih sredstava koja mu stoje na raspolaganju«. Među sredstvima koja Koncil nabraja nalazi se i »zdrava psihologija«, koju koncilski dekreti 6 puta vrlo pohvalno ističu.

Ovim prilogom želio bih pokazati što sve psihologija može pridonijeti za formiranje i odgoj savjesti.

1. Savjest u psihologiji

Istina, mnogi psiholozi zanemaruju taj argument u vezi sa savješću i moralnim vrednotama, te smatraju da to područje ne spada u domenu znanosti i da se ne može znanstveno opravdati i dokazati. Drugi opet vele da je čovjek »određen« (determiniran) utjecajem sredine ili vlastitog temperamenta i da prema tome, ne posjeduje nikakvu moralnu odgovornost. Na takve tvrdnje osvrnuo se direktno psiholog David P. AUSUBEL (1952, 392—393) riječima: »Htjeti vrednovati ličnost jednog čovjeka i pri tom ignorirati njegov moralni karakter, bilo bi slično kao kad bismo htjeli računati površinu kruga a da ne poznajemo njegov dijametar. Kad netko želi upoznati drugoga, onda ga ne interesira toliko da li je intro-

vertiran, da li je apstraktan, ima li visoki kvocijent inteligencije, je li labilan u matematici, nego da li je pošten, vrijedan povjerenja, znade li se kontrolirati.«

Studij moralnog razvoja je, dakle, nužno potreban u psihologiji jer moralna obveza je jedan od psiholoških mehanizama vrlo važnih u socijalizaciji pojedinaca. Kad pojedinac ne bi osjetio odgovornost da se suzdrži, da kontrolira svoje impulse, da prihvati

socijalne vrednote, onda bi proces socijalizacije bio vrlo dug, težak i nepotpun. Zapravo, neprestana izvanjska kontrola je nemoguća, sam strah nije nikad dovoljan lijek protiv »antisocijalnog« (nedruštvenog) vladanja, a individualni interesi ne podudaraju se uvijek s onim društvenim. Društveni bi red tako bio vrlo nestabilan kad ne bi postojala moralna obveza. Priložena shema nam na zoran način predočuje tu kompleksnu problematiku:

Normativna dimenzija

Individualna dimenzija

Kao što je iz te sheme uočljivo, vladanje pojedinca jedan je interakcioni produkt normativnih i individualnih dimenzija. »Čovjek jedino preko čovjeka može sazreti u čovjeka«, veli GRIESEL (1970, 33). Čovjek, dakle, u svom rastu ne može bez »drugoga«, ali on nije taj »drugi«. Njemu je »drugi« potreban samo da bi sam »postao svoj«. On tako jednom transformacijom prerasta iz slabog i nezaštićenog djeteta u odraslog i zrelog čovjeka. Taj proces kroz koji dijete uz »drugoga« (socius) postaje »svoj«, nazivamo socijalizacijom.

2. Socijalizacija i savjest

Nijedna druga vrsta ne prolazi kroz tako dug razvojni period i ni kod jedne druge vrste nije tako naglašena velika razlika između djetinjstva i odrasle dobi kao kod čovjeka. U raznim fazama svoga razvoja dijete uči jedan

ili više jezika, stječe empirijske spoznaje nad fizičkim i socijalnim svijetom koji ga okružuje i razne druge spoznaje i sposobnosti. Osim toga, on stječe i jedno određeno ponašanje, usvaja neke vrednote (kako se vladati prema drugima) kao, na primjer, ljubav, mržnju, solidarnost, prezir.

Glavni akteri socijalizacije su druge osobe, a naročito roditelji, (vjero-)učitelji, braća, vršnjaci i osobe »važne za dijete«. Proces socijalizacije proizvodi temeljne promjene kod pojedinca jer fiksira novi sistem normi, koje dijete malo-pomalo usvaja (interiorizira) i tako stvara savjest. »Savjest je — vele SECORD i BACKMAN (19... , 883) — sistem normi koje pojedinac primjenjuje na vlastite čine ... da bi došao do suda o njihovoj pravilnosti (ispravnosti) ili nepravilnosti.« Savjest je, dakle, integralna komponenta osobnog razvoja čovjeka.

Savjest se, istina, mijenja »zajedno s transformacijom odnosa roditelji—djeca, sa socijalnim aspiracijama (težnjama), s perceptivnom sposobnošću, s kognitivnom organiziranošću i s bio-socijalnom zrelošću, ali u isto vrijeme, veli AUSUBEL (1958, 417), »ona utječe na sve aspekte osobnog razvoja«. Tu Ausubelovu tvrdnju o »savjesti koja se mijenja«, ali u isto vrijeme »utječe na sve aspekte osobnog razvoja« bolje ćemo shvatiti ako je usporedimo s tropletom sunce-čovjek-sjena, pri čemu je sunce ono koje pravi (mijenja) sjenu, ali je čovjek taj koji daje oblik i dimenzije sjene.

Jasno je da dijete nije kadro u početku suditi o objektivnosti vrednota u svom ambijentu te zbog toga prihvaća sugestije odraslih i nekritički asimilira njihove vlastite vrednote (oponašanjem ili identificiranjem). U jednom određenom momentu, međutim, ono će slijediti neke norme zato što se postavljaju kao objektivne ili što se pojavljuju kao nužne u sklopu jednog osobnog ideala.

B. KRIZA ODGOJA SAVJESTI

GRIESL (1979, 1) donosi vrlo zanimljivo zapažanje koje je imao nakon jednog predavanja u Beču ove godine studentima raznih fakulteta o problemu savjesti. Njihove reakcije svrstava u četiri skupine:

— Jedni smatraju da su državni zakoni stupili na snagu na demokratski način te ih zato treba poštivati jer nam omogućuju zajednički život.

— Drugi govore o naravnom zakonu, o jednom općem redu vrednota, koji je neovisan o državnom zakonu i ko-

ji obvezuje svakog pojedinca u savjesti.

— Tu su i treći, koji vele da subjektivna savjest, koju pojedinci osjećaju, nastaje uglavnom pomoću represivnog odgoja. Roditelji kažnjavaju dijete koje uradi nešto što oni ne žele, a to onda kod djeteta stvara strah od kazne, koji poslije pomalo prerasta i u osjećaj krivnje.

— Zatim je tu i četvrta grupa, koja kaže: Trebalo bi (i moralo bi se) zato poštediti čovjeka od muka grižnje savjesti ukoliko bi se on odgajao bez straha i bez kažnjavanja. Odgoj savjesti je za njih jedno duševno silovanje, zao ljudski izum, koji nema veze s realnošću današnjeg svijeta.

Pitamo se, dakle, kako se u takvoj atmosferi mogu soapćiti vrednote, kako se može formirati savjest.

1. Pedagoška nesigurnost

Bilo je vrijeme kad se odgoj prenosio s generacije na generaciju a da se pri tom nije pitalo za neka pravila. Neka su istraživanja pokazala da se 80% roditelja u odgoju djece ravnaju ili pozitivno: »Tako su i mene odgajali«, ili negativno: »Moje dijete ne smije doživjeti ono što sam ja doživio«. Odgojitelji su danas vrlo nesigurni u svom pozivu. Töne knjiga su napisane, i još se uvijek pišu o odgoju, njegovim problemima i njegovim zadacima. To sve samo potvrđuje činjenicu da se nalazimo u nesigurnom vremenu, koje se odražava i na pedagoškom području.

2. Poziv na metanoju

Ne samo da živimo u nesigurnom podneblju, nego je i sam čovjek došao u pitanje: »Tko sam i što sam, što ću, kuda idem, za čim lutam? Uzalud

nebo za odgovor molim; uplašen sobom, svoje suze gutam. Tajanstvo stvari i života zebe, ne poznajem ništa, a najmanje sebe.« (Tin UJEVIĆ).

Interesantna je u tom smislu i izjava koju je PECCEI (predsjednik »Club of ROME«) dao novinarima u lipnju ove godine: »Mi smo ljudi izmijenili svijet, ali smo pri tom zaboravili najvažnije: usporedo s tom promjenom svijeta izmijeniti i same sebe.« (Herderkorespondenz, Juni (1979), 344. PECCEI smatra da je nešto krivo s našim moralnim postavkama (ibid., 347). Možemo se nadati da će se na tom području nešto učiniti, u prvom redu što se tiče bezuvjetne potrebe odgoja savjesti.

3. Crkvena ispovjedna praksa

Kriza odgoja savjesti nije pošteđevala ni Crkvu, koja je izgledala kao da se nalazi u zatišju svjetskih zbivanja. To je lako uočljivo u činjenici prekida ispovjedne prakse, što je naročito došlo do izražaja poslije Koncila. Ovdje bih želio upozoriti samo na činjenicu gubljenja svijesti (osjećaja) grijeha. Kristovo obećanje na posljednjem rastanku o poslanju Duha Svetoga »koji će otvoriti oči svijetu o postojanju grijeha, pravde i suda« (Iv 16, 8) izgleda kao proročanstvo za ovo naše vrijeme koje je izgubilo smisao za to.

U prvoj Crkvi grešnik je postizavao zadovoljštinu javnim ispovijedanjem. Današnjem čovjeku, naprotiv, izgleda neshvatljivo da on jednim grijehom može narušiti pravni i moralni red drugoga. Ali ipak osjeća da nešto nije u redu i traži potporanj u vladanju.

Eto, u takvom realističnom podneblju, gdje čovjek s jedne strane ne shvaća ozbiljnost i težinu grijeha, a s druge strane čuti potrebu orijentacije, od-

goj savjesti čini se mogućim i nužno potrebnim.

4. Smisao krize

Smisao svake krize — pa i ove u odgoju savjesti — jest dvostruka: s jedne strane ona predstavlja veliki rizik, a s druge nudi jedinstvenu šansu stvaranja bolje životne budućnosti. Kriza je u životu uopće vrlo važna, jer »ako zrno ne padne i ne umre«, kaže Ivan (12, 24), »ono ostaje bez roda«. Zato, tko ignorira krizu (zbog neke potrebe sigurnosti), taj ne samo da je neprijatelj života, nego je i nekršćanski raspoložen prema životu, prema Lukinim riječima: »Tko traži da spasi život, izgubit će ga, a tko ga izgubi, naći će ga« (Lk 14,33).

C. ODGOJ SAVJESTI U KRIZI

Kriza nas tako sili da se providencijalno pozabavimo i odgojem savjesti što daje nade za pronalaženje putova za sretniju budućnost. Odgoj savjesti u kriznoj situaciji želi nam ukazati i na mogućnosti koje se pružaju odgojiteljima u toj plemenitoj zadaći. Istina, treba to otvoreno reći, i pedagogija i psihologija nas na tom području ostavljaju na cjedilu. Njima je, izgleda, važnije baviti se proučavanjem inteligencije, nasljeđivanjem, sposobnostima prilagođavanja (da ne kažem raznim eksperimentiranjima s miševima, mačkama, psima i majmunima). Oni se plaše (tako se bar čini) pozabaviti tipično ljudskim problemima i pitanjima koja se tiču vrednota, morala, savjesti. Slijedećih pet točaka trebalo bi da nas uvedu u tu diskusiju i razmišljanje.

1. Cilj

Kad je nekome uspjelo odgojiti dijete da se korektno vlada, već je mnogo postigao. Ali to nije sve; to je tek početak. Cilj odgoja savjesti je mnogo dublji (unutarniji): sastoji se u uspostavljanju jedne unutarnje, samostalne, moralne, kritičke instance. Koliko se ti ciljevi mogu razilaziti, pokazuje se na izboru odgojnih sredstava. Korektno izvanjsko ponašanje može se postići za neko vrijeme i dresurom, i kolačima, i šipkom; odgoj savjesti, međutim, pretpostavlja priznavanje jedne djetetu značajne osobe koja postupajući s ljubavlju, sposobna je za dijalog i daje izvjesnu slobodu. Prisila može iznuditi željeno ponašanje, ali unutra ona proizvodi mržnju, suprotstavljanje i prkos i tako zasjenjuje temelj savjesti, tj. spontano DA dobru iz vlastitog uvjerenja. Put kako povezati oba odgojna zadatka u pojedinim slučajevima može naći samo razumna ljubav.

2. Zadatak

Savjest je slična igli kompasu, koja nam nepogrešivo pokazuje pravac moralnog dobra unatoč izvanjskim utjecajima i unutarnjim porivima) i prema kojoj se uvijek možemo orijentirati. Njezini temelji već se mogu zapaziti u ranom djetinjstvu, i to u svijesti koje dijete ima u vezi s pravilima i normama (na primjer u igri). Zadaća odgoja savjesti bila bi uvježbavati tu funkciju orijentiranja (u normalnom razvoju funkcije najprije se uigravaju putem igre, a tek onda bivaju opterećene sadržajnim zadacima). Za takvo uvježbavanje vrijedi pravilo zlatne sredine.

Kad dijete u jednom rigorističnom odgoju doživi samo granice, onda ono

unutra biva dotučeno, plašljivo, zamlaćeno, a prema vani nepovjerljivo i neprijateljski raspoloženo. Zabranjeno za njega tek tada dobiva poseban čar i draž. Zato ono čini zlo potajno, jer mu samo takav način omogućuje da iskusi slobodu.

Ako dijete, naprotiv, u odgoju »laisserfaire« ne doživi nikakvih granica, onda će mu ispunjenje ovih njegovih želja uskratiti iskustvo da u životu postoji i ono što je moguće i ono što nije moguće. Već u temelju će mu nedostajati i ona socijalna komponenta da drugi imaju neka prava i potrebe.

U zdravoj atmosferi formiranja savjesti dijete će već na vrijeme doživjeti i nužne granice, i potrebnu slobodu, i razumski red. Sloboda u ovom slučaju neće biti prilika za nered, nego nužan prostor u kojem dijete — nešto slično kao i s igračkama — doživljava vrednote socijalnog ponašanja i nevrednote asocijalnog te se uvježbava u prevladavanju brojnih životnih konflikata. To je naglašavao već Pestalozzi kad je govorio: »Djeca su kao satovi koje je potrebno i naviti i pustiti ih da idu.«

Druga zadaća odgoja savjesti obuhvaća saopćavanje sadržaja moralnih vrednota. Kako se obavlja taj zadatak? Odgovor ćemo naći u slijedećoj točki.

3. Savjest kao funkcija cjelokupne ličnosti

Savjest sigurno ima mnogo toga zajedničkog sa sviješću. Ali sama savjest ne daje garanciju savjesne odgovornosti (to dokazuju mnogi rafinirani zločinci). Zato se formiranje savjesti ne može zadovoljiti samo moralnom informacijom; ona se jednako obraća i na srce i na volju, a pri tom ne zane-

maruje niti podsvjesno područje. Ona, dakle, ne počinje tek onda kad je buđenjem razuma moguće moralno poučavanje. Različiti su faktori koje treba uzeti u obzir i koji utječu na njezino formiranje:

a) Princip zadovoljstva: prvih dana dijete nema nijedno ja, niti poznaje okolinu. Njegovo vladanje regulirano je funkcijom »zadovoljstvo-nezadovoljstvo« (glad, žeđ, hladnoća, bol, vrućina itd.).

b) Princip realnosti: nakon trećeg mjeseca, dokle je dijete živjelo u savršenom egoizmu (narcizmu), ono otkriva mamin smijeh (drugoga); otkriva druge, koji mogu biti »prijatelji«, »stranci«; otkriva objekte koji su »dobri« i »ne-dobri«. Daskora će otkriti isto tako da sve ono što može dati zadovoljstvo ne mora automatski biti dobro, i ono što uzrokuje nezadovoljstvo ne mora biti loše.

c) Zapovijed i zabrana autoriteta: koncem prve godine dijete se počinje slobodnije kretati. Majka sada kontrolira dijete na razmaku riječima i gestama. U prvoj godini ne može se još govoriti da dijete shvaća smisao zabrane. Posluš se odvija pomoću uvjetovanih refleksa.

Tek koncem druge godine budi se kod djeteta smisao za zapovijed i zabranu. U njemu sada može doći do napetosti između onoga što se od njega traži i njegovih unutarnjih zahtjeva. Kako će ono riješiti taj sukob, zavisit će od stava što ga dijete ima prema osobi koja zapovijeda. Dijete mora tu osobu PRIZNATI i tek onda se može govoriti o posluhu. Njegovo prosuđivanje stvari što je dobro, a što je loše, nevažno je za osobu koju dijete prizna (poštuje). Tako će norma njegova pro-

suđivanja biti: Dobro je što roditelji (priznati auktoritet) žele, a zlo (loše) što oni zabranjuju. Dakle, utjecajni faktor na dječje vladanje je auktoritet koji dijete prihvaća i priznaje. Za dijete ne postoji neki apstraktni nosilac auktoriteta. On je konkretiziran u liku roditelja i takav ostaje sve do puberteta.

Šta je to zapravo auktoritet i u kojoj ljudskoj formi se on pojavljuje? Auktoritet pretpostavlja uvijek jednu nadmoć; on se sastoji od posebnog odnosa među ljudima pri čemu onaj koji se osjeća ovisnim ispunjava volju nadmoćnoga, tj. sluša ga. Nadmoć se može pojaviti u raznim oblicima pa, prema tome, postoje i razne vrste ovisnosti. LUCKERT (1965⁵, 428) razlikuje nelegitimnu i legitimnu ovisnost. Nelegitimna ovisnost pojavljuje se putem sile, sugestije, imponiranja i fascinacije, dok legitimna ovisnost dolazi samo preko povjerenja koje proizlazi iz tropleta: priznanje-pažnja-ljubav. Zato psihološki auktoritet nije svojstvo koje pripada jednom čovjeku ili nekoj moralnoj osobi, nego je on stvarni odnos, koji postoji sve dotle dok ovisni priznaje ovisnost. Prisila i sila ne stvaraju nikakav auktoritet. Osim toga potrebno je razlikovati stvarni od službenog auktoriteta. Kad netko uživa povjerenje drugih ljudi i kad oni usvajaju njegove želje i rasuđivanja, onda se tu radi o stvarnom auktoritetu. Službeni auktoritet imaju oni kojima je dodijeljena dužnost ili odgovornost da ispune neki određeni zadatak. Roditelji obično imaju kod djece i stvarni i službeni auktoritet. Ima slučajeva u životu da netko zbog svoga znanja i umijeća stvarno posjeduje auktoritet a da mu nije dodijeljen. Problemi oko auktoriteta nastaju u socijalnim grupama

— a to danas posebno osjećamo — kad nosioci nekog službenog auktoriteta izgube povjerenje ljudi. Takvo stanje rađa strahom, izaziva pobune i unosi nered. Ono može biti prevladano samo poštenim osobnim stjecanjem povjerenja.

Zato su nosioci auktoriteta dužni da zapovijedaju samo ono što je pravo i istinito, i da zabranjuju ono što je krivo i lažno.

U vezi s našom temom odgoja savjesti kod djece potrebno je ovdje naglasiti dvoje:

Iza druge godine, kad je dijete još slabašno, potrebno je da roditelji pravilno postupaju. Dijete nema još iskustva što je to dobro, a što zlo. Zato je potreban auktoritet koji će ga upravljati i priviknuti na ono što je ispravno, prisilom odvući od opasnosti, a zapovijedu i zabranom uvježbati u nekim normama, s nadom da dijete samo postigne (da tako kažemo) ukus dobra, te ga kasnije i samo čini iz vlastite pobude.

I drugo, treba paziti da se djetetu dade dovoljno prostora da samo čini neke stvari, da samo prosudi i zaključiti, jer »djeca su — veli Pestalozzi — kao satovi koje treba naviti i pustiti da idu«.

Djetinjstvo je, dakle, period autoritarne etike (kasnije ćemo to nazvati pretkonvencionalnim razdobljem) kad je dobro »ono što roditelji hoće«, a loše »ono što oni zabranjuju«. Autoritet koji roditelji tako uživaju daje i jednu drugu prednost za razvoj djece, a to je sigurnost i bezbrižnost. Pitamo se sada kako taj auktoritet biva faktorom u modificiranju ponašanja kod djeteta. Psihološki bismo mogli naći tri razloga za to, i to: ovisnost, identifikaciju i oponašanje.

Ovisnost

Zbog nepotpunosti i potrebe pomoći dijete je objektivno upućeno na svoje roditelje i ovisi o njima. Pitamo se, međutim, što je to subjektivno što kod djeteta rađa povjerenjem i poslušom? To se može objasniti principom zadovoljstva i principom realnosti. Na početku dijete doživljava majku kao izvor svih dobara. Sva ostala lica su strana, jer dijete poznaje i priznaje samo majku. S vremenom će ono upoznati i oca. Ta će se afektivna veza još više produbiti kroz »princip realnosti«, koji pomaže djetetu da se osjeti bezbrižno u krilu svojih roditelja.

Oponašanje

Sama riječ nam kaže da se radi o imitiranju. Oponašanje traži zato auktoritativni model koji se može oponašati. Sam proces oponašanja moguće je shvatiti s fiziološkog i psihološkog stanovišta: Fiziološki se događa tako da djetetu blizina drugoga biva stimulacijom za oponašanje. Carperterovim eho-efektom događa se da dijete najprije izgovori neki vokal, npr. ma-ma, majka to ponovi i tako stimulira dijete da i ono čini to isto. Konačno dijete dolazi preko uvjetovanih refleksa i do sposobnosti da ponovi izgovorene riječi odraslih.

Psihološki se to dade objasniti samim zajedničkim životom, naročito odnosom majka-dijete, pri čemu se radi o suživljavanju. Primjer: majka biva uznemirena prisutnošću stranca; dijete odmah reagira strahom i počinje plakati.

Kad se pojavljuje taj proces? Već u 3—4. mjesecu oko 10% djece pokušava oponašati. Ne uspijeva im zbog nerazvijenosti organizma. To se zbiva naj-

više u posljednjoj četvrtini godine, kad dijete uči riječi, razne geste i pokrete, a već pri koncu prve godine ono kopira »svjesno i promišljeno« vladanje svoga uzora. Norma po kojoj dijete nesvjesno djeluje jest: ispravno je što roditelji čine! Baš zbog te norme potrebno je naglasiti nekoliko važnih stvari u vezi s formiranjem savjesti:

1. Obveza davanja dobrog primjera jer dijete posjeduje vrlo izoštren dar zapažanja i vrlo jaku naklonost oponašanja.

2. Dijete nema još nikakve, savjesti u smislu moralnog rasuđivanja, ali zato osjeća potrebu za normama. Izvor normi su roditelji i njihovo ponašanje. Dijete ne samo da čuje zapovijed; ono vidi i primjer. Ako se zapovijedi kose s primjerom (roditelji zapovijedaju što ni sami ne čine), onda se dijete nalazi u konfliktu i njegov moralni razvoj je blokiran.

3. Formiranje savjesti otežano je kod djece koja već od početka nemaju uzora uz koji će rasti i koji će oponašati kao, na primjer:

- neželjena djeca u sirotištima
- djeca zaposlenih roditelja
- kad manjka jedan od roditelja
- kad jednom od roditelja nedostaje kvaliteta (bilo muška, bilo ženska).

4. Kad je dijete već počelo oponašati, onda ga treba sačuvati od lošeg primjera, i to čuvanjem i imuniziranjem.

Odgoj savjesti se, dakle, ne može odvijati odvojeno od razvoja cjelokupne ličnosti. On je njezin sastavni dio.

I kad se pitamo što to djeluje na formiranje djeteta, onda se mora sve ovo uzeti u obzir, tj.:

— Što mu ja (kao roditelj ili odgojitelj) kažem?

— Što mu kao uzor nudim?

— Što ja svjesno živim i u što sam uvjeren?

— Što sam zapravo ja (nesvjesno) u dubini svoga bića?

Odgoj savjesti zahtijeva, dakle, više od mene, nego od djeteta. Zato nam se čini beskorisne pritužbe majke koja veli: »Tisuću puta sam mu to rekla!«, ako to sama ne čini.

4. Podsvjesni faktori

Kraljevstvo duha čine dvije provincije, i to područje svijesti i područje podsvijesti. Formiranju savjesti pridonose sadržaji i sile iz oba područja. Tako se može dogoditi da se unatoč svjesnom nastojanju formiraju i jaki podsvjesni obrambeni mehanizmi.

Zbog toga dajemo nekoliko pravila za formiranje savjesti u praksi:

- vrijednost i apsolutna prednost osobe pred institucijom u odgoju
- stalna autokontrola odgojitelja (i autokritika)
- razumijevanje i nesebična ljubav u odgoju
- sokratska poučavajuća metoda, koja ne »nameće«, već pokušava kod partnera naći razloge moralnoj uvidavnosti.

5. Savjest traži razloge

Kad se radi o odgoju savjesti (tj. o uspostavljanju unutarnje, samostalne, moralne, kritičke instance), onda nije dostatno izvjestiti samo popis zakona i tražiti njihovo izvršenje. Zrela savjest trebala bi da i u odsutnosti zakonodavca, pa čak i u suprotnostima u od-

nosu prema izvanjskim utjecajima ili unutarnjim porivima, nađe pravi put i mogne se za nj odlučiti iz vlastitog uvjerenja!

Za dijete u povoljnoj odgojnoj situaciji dovoljan je za to roditeljski auktoritet: njegov heteronomni moral iscrpljuje se u poslušnosti. Ali uskoro će, preko pluralističkog društva nastupiti drugi auktoriteti sa svojim zahtjevima: sada neće biti dovoljna savjest koja sluša; morat će se naučiti i sam znati odlučiti.

Zato se ne preporučuje izbjegavati »zašto-pitanja« koja su ponekad i teška. Školarcu su potrebni razlozi za njegovu savjest isto tako kao i svagdašnji kruh. Kako se mogu saopćiti ti razlozi?

Otac se može pozvati pred malim djetetom na svoj auktoritet kao apsolutistički kralj: »Car tel est mon plaisir!« Ali dijete uskoro razvija osjetljivu antenu čistog prkosa. Otac će tada morati »utemeljiti« svoj auktoritet, a to mu može uspjeti samo ako to što zahtijeva ima smisla, a ne iz puke moći.

Još gore je pozivanje na neko »SE« (»to SE ne radi!«), na neki anonimni socijalni diktat. Takvo formiranje savjesti u obliku 'odgojnog prilagođavanja' proizvodi savjest koja je poput vjetrenjače; okreće se tamo kuda vjetar puše!

Poziv na odmazdu je isto tako neprihvatljiv jer stvara dvostruki moral: »Sve se može raditi, samo pazi da te ne uhvate!«

Temeljenje na zakonu nije isto tako dovoljno, jer svaki zakon je skup određenih tumačenja u obliku »treba i mora«, a među ljudskim zakonima ima i loših propisa.

Što nam ostaje i što se zapravo najboljim pokazuje jest: smisaono obraz-

laganje! »Zašto se ne smije preko ulice dok još gori crveno svjetlo?« Lako je iz okolnosti i mogućih posljedica naći smisao takvog zahtjeva.

Zato i postoji obveza ispravnog formiranja savjesti smisaonim obrazlaganjem.

6. Razvoj u stupnjevima

Institut Maxa Plancka u Starnbergu proveo je opširna istraživanja (ona još nisu publicirana), koja su potvrdila da su PIAGET (1969.) iz Ženeve i KOHLBERG (1963.) sa sveučilišta u Harvardu imali pravo kad su razvoj savjesti podijelili u tri različita stupnja:

— pretkonvencionalni stupanj (do 12. god.), u kojem se prosuđivanje djeteta temelji na auktoritetu. U tom periodu prema dječjem shvaćanju ispada da je »dobro« ono za što čovjek biva pohvaljen, a »nevaljalo« ono za što biva kažnjavao. Dobro je ono što roditelji čine, a loše ono što zabranjuju. Pedagoška postavka je vertikalna, tj. otac i mati su oni koji vode.

— Drugi stupanj razvoja savjesti označen je pubertetskom promjenom, u kojoj se prestaje biti dijete i teži se za unutarnjom samostalnošću. Čovjek je prestao biti dijete, ali još nije postao odraslim bićem (12—18. god.).

Autori nazivaju taj period konvencionalnim jer se moralni sud orijentira više prema konvencijama društva. Dječak si predbacuje da je zakazao i bio nevjerao idealima; savjest je, dakle, više okrenuta prema nutrini, na putu prema autonomiji. Pedagoška postavka u tom periodu je horizontalna: potreban je prijatelj koji razumije i s kojim se može raspravljati o konfliktima.

— Tek u trećem, postkonvencionalnom stupnju (tamo poslije 18. godine)

dječak (puer, Reifende) uči razumski i realno prosuđivati; traži opće vrijedne principe po kojima može upravljati svoje vladanje i po kojima može kritizirati društvene konvencije; postaje realan. Ovdje tek dozrijevaju pretpostavke na vlastitom iskustvu i unutarnjoj potrebi za formiranje savjesti; formiranje savjesti je, dakle, domena formiranja odraslih.

Bilo bi zato pogrešno očekivati da se pri poučavanju za prvu ispovijed iznese sve »za sve vijeke« što je dobro, a što loše, a zatim mladoga ostaviti samog da se bori sa svojim konfliktima. Na svakom razvojnom stupnju odgoj savjesti mora nanovo započeti u skla-

du s novim doživljajem svijeta i vrednota. Dakle, radi se o zadatku koji zahtijeva uviđavnost i stalnu ljubav. Ali to je nalog nama starijima; zadatak koji je dostojan znoja i napora.

Na kraju treba reći da ne postoji »formula za ispravno odgajanje«. Postupak mora uvijek biti usklađen sa situacijom i potrebama pojedinog djeteta. Jedina formula (koju valja zapamtiti jest prema KRECH-CHRUCHFILDU (1978, 653):

- »Bdjeti nad djetetom, ali ne gnjaviti ga;
- biti čvrst, bez oštine i grubosti;
- i nadasve biti miran i uživati što si roditelj (odgojitelj).«

BIBLIOGRAFIJA

- AUSUBEL D. P., Ego Development and the Personality Disorders, New York, Grune and Stratton, 1952.
- AUSUBEL D. P., Theory and Problems of Child Development, New York, Grune and Stratton, 1958.
- GRIESL G., Gewissen: Ursprung-Entfaltung-Bildung, Augsburg, Winfried-Werk, 1970.
- KOHLBERG L., Moral Development and Identification. In: STEVENSON H. W. (Ed), Child Psychology, Part I, Chicago, Univ. of Chicago Press, 1963.
- KRECH D. — CHRUCHFIELD R., Elementi psihologije, Beograd, Naučna knjiga, 1978.
- LUCKERT H. R., Konfliktpsychologie, München-Basel, 1965.⁵
- PIAGET J., Dal bambino all'adolescente, Firenze, Nuova Italia, 1969.
- SECORD. — BACKMAN., Psicologia sociale, Bologna, Mulino